

JAHON PSIXOLOGIYA FANIDA IJTIMOIMAS'ULIYAT FENOMENINING TALQINI

Bobonazarova Nodira Oktambekovna

*University of Economics and pedagogy NOTM, "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası
katta o'qituvchisi, ADU mustaqil tqdqiqotchisi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolaning maqsadi — jahon psixologiya fanida ijtimoiy mas'uliyat fenomenining nazariy talqinlarini tizimli tahlil qilish, asosiy psixologik yondashuvlar doirasida ushbu tushunchaning mazmun-mohiyatini ochib berishdan iborat.*

Kalit so'zlar: *G'arb psixologiyasida ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy rivojlanish nazariyalari, ijtimoiy-kognitiv yondashuv, gumanistik va ekzistensial yondashuvlar, ijtimoiy mas'uliyat.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЕНОМЕНА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В МИРОВОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация: *цель данной статьи — систематический анализ теоретических трактовок феномена социальной ответственности в мировой психологической науке, раскрытие сущности этого понятия в рамках основных психологических подходов.*

Ключевые слова: *социальная ответственность в западной психологии, теории нравственного развития, социально-когнитивный подход, гуманистический и экзистенциальный подходы, социальная ответственность.*

INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE WORLD PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abstract: *the purpose of this article is a systematic analysis of the theoretical interpretations of the phenomenon of social responsibility in world psychological science, revealing the essence of this concept within the framework of basic psychological approaches.*

Keywords: *social responsibility in Western psychology, theory of moral development, socio-cognitive approach, humanistic and existential approaches, social responsibility.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti shaxsning faqat intellektual yoki kasbiy yetukligi bilan emas, balki uning ijtimoiy mas'uliyati, ya'ni jamiyat oldidagi burch va majburiyatlarni anglab, ongli ravishda bajarish darajasi bilan ham belgilanadi. Shu bois, ijtimoiy mas'uliyat masalasi jahon psixologiya fanida muhim ilmiy muammo sifatida qaralib, turli nazariy yondashuvlar doirasida chuqur tahlil qilingan.

Ijtimoiy mas'uliyat fenomeni shaxsning axloqiy yetukligi, ijtimoiy moslashuvi, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy faolligi bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning shakllanishi individual hamda ijtimoiy omillar ta'sirida yuzaga keladi. Jahon psixologlari ushbu tushunchani shaxs

rivojlanishining muhim mezoni sifatida baholab, uni turli nazariy maktablar nuqtayi nazaridan talqin etganlar.

Jahon psixologiyasida “ijtimoiy mas’uliyat” tushunchasi ko‘pincha shaxsning o‘z xatti-harakatlari natijalarini anglash, ijtimoiy normalar va qadriyatlarga mos ravishda faoliyat yuritish hamda jamiyat oldidagi burchini bajarishga tayyorligi sifatida talqin etiladi.

G‘arb psixologiyasida ijtimoiy mas’uliyat shaxsning ichki nazorat lokusi, axloqiy ong, ijtimoiy motivatsiya va empatiya kabi sifatleri bilan bog‘liq holda o‘rganiladi (Rotter, 1966, 84-bet). Ushbu yondashuvga ko‘ra, mas’uliyat tashqi majburiyat emas, balki shaxsning ichki ehtiyoji sifatida namoyon bo‘ladi.

Faoliyat nazariyasining asoschilari A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteyn ijtimoiy mas’uliyatni shaxs faoliyatining ongli va maqsadga yo‘naltirilgan xarakteri bilan izohlaydilar. Leontyevga ko‘ra, shaxs faoliyati ijtimoiy munosabatlar tizimida shakllanadi va mas’uliyat aynan ushbu faoliyat jarayonida vujudga keladi (Leontyev, 1975, 112-bet).

Rubinshteyn (1957) esa mas’uliyatni shaxsning “faol subyekt” sifatidagi pozitsiyasi bilan bog‘laydi. Uning fikricha, inson o‘z harakatlarining ijtimoiy ahamiyatini anglagan sari mas’uliyat hissi kuchayadi.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi jahon psixologiyasida ijtimoiy mas’uliyatni tushuntirishda muhim o‘rin egallaydi. Bandura mas’uliyatli xulq-atvor shaxs tomonidan tayyor holda emas, balki ijtimoiy modellashtirish, kuzatish va taqlid orqali o‘zlashtirilishini ta’kidlaydi (Bandura, 1977, 98-bet).

Bu yondashuvga ko‘ra, shaxs atrofidagi muhim ijtimoiy shaxslar — ota-ona, o‘qituvchi, yetakchi, jamiyat namoyandalari xulqi orqali mas’uliyatli munosabatni o‘rganadi. Shu sababli ijtimoiy muhit mas’uliyat shakllanishida yetakchi omil sifatida qaraladi.

Jahon psixologiyasida ijtimoiy mas’uliyat masalasi axloqiy rivojlanish nazariyalari doirasida ham keng o‘rganilgan. J. Piage va L. Kohlberg tadqiqotlarida mas’uliyat shaxsning axloqiy tafakkuri rivojlanish bosqichlari bilan bog‘liq holda talqin etiladi.

Kohlberg (1981)ga ko‘ra, axloqiy rivojlanishning yuqori bosqichlariga yetgan shaxslar ijtimoiy mas’uliyatni tashqi jazodan qo‘rqqani uchun emas, balki ichki e’tiqod va universal qadriyatlarga sodiqlik asosida namoyon etadi (Kohlberg, 1981, 156-bet).

Gumanistik psixologiya vakillari — A. Maslow va K. Rogers ijtimoiy mas’uliyatni shaxsning o‘zini o‘zi ro‘yobga chiqarish jarayoni bilan bog‘laydilar. Maslow (1970) o‘zini aktualizatsiya qilgan shaxslarni jamiyat oldidagi mas’uliyatni chuqur his qiluvchi, ijtimoiy manfaatlarni shaxsiy manfaatlardan ustun qo‘yuvchi insonlar sifatida ta’riflaydi (Maslow, 1970, 203-bet).

Rogers (1961) esa mas’uliyatni shaxsning ichki “Men-kontsepsiyasi” bilan bog‘lab, shaxs erkin tanlov asosida ijtimoiy jihatdan foydali qarorlar qabul qilganida chinakam mas’uliyat namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi.

J. Rotterning lokus nazariyasiga ko‘ra, ichki nazorat lokusiga ega shaxslar o‘z hayotidagi voqealar uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi va yuqori darajada ijtimoiy mas’uliyat namoyon etadi (Rotter, 1966, 91-bet). Aksincha, tashqi lokusga ega shaxslar mas’uliyatni tashqi omillarga yuklashga moyil bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya So'nggi yillarda ijtimoiy mas'uliyat ijtimoiy intellekt, fuqarolik madaniyati, ekologik ong va global mas'uliyat tushunchalari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda. Goleman (2006) ijtimoiy mas'uliyatni emotsional intellektning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etadi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy mas'uliyat yuqori bo'lgan shaxslar jamiyatda barqaror ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda faol ishtirok etadi.

Zamonaviy xorijiy psixologiya va ijtimoiy fanlarda ijtimoiy mas'uliyat shaxs, jamiyat va madaniyat o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalarni aks ettiruvchi ko'p qirrali fenomen sifatida tadqiq etilmoqda. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi faqat axloqiy yoki huquqiy kategoriya sifatida emas, balki shaxsning psixologik yetukligi, ijtimoiy moslashuvi va fuqarolik pozitsiyasini belgilovchi muhim psixologik omil sifatida talqin qilina boshlandi.

Xorijiy tadqiqotlarda ijtimoiy mas'uliyat, avvalo, shaxsning ijtimoiy tizimdagi o'rni va faol ishtiroki, ijtimoiy qarorlar oqibatini anglash, boshqalar farovonligi uchun javobgarlik hissi bilan bog'liq holda o'rganiladi (Schwartz, 2012, 41-bet).

Ijtimoiy mas'uliyatning g'arb psixologiyasidagi nazariy yondashuvlari

Zamonaviy g'arb psixologiyasida ijtimoiy mas'uliyat bir necha asosiy nazariy yo'nalishlar doirasida tadqiq etiladi:

1. Ijtimoiy-kognitiv yondashuv

Albert Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv nazariyada ijtimoiy mas'uliyat shaxsning o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda nazorat qilishi va ularning ijtimoiy oqibatlarini baholay olish qobiliyati bilan bog'liq holda tushuntiriladi. Banduraga ko'ra, shaxsning ijtimoiy mas'uliyati uning o'z-o'zini regulatsiya qilish, axloqiy standartlarga amal qilishi va ijtimoiy o'zini baholash mexanizmlari orqali namoyon bo'ladi (Bandura, 2001, 12-bet).

Mazkur yondashuvda ijtimoiy mas'uliyat tashqi nazoratdan ichki nazoratga o'tish jarayoni sifatida talqin etiladi. Bu esa ayniqsa yoshlik va talabalik davrida muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Axloqiy rivojlanish nazariyalari

Lawrence Kohlbergning axloqiy rivojlanish nazariyasida ijtimoiy mas'uliyat shaxsning axloqiy tafakkuri rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liq holda izohlanadi. Kohlberg shaxsning axloqiy qaror qabul qilish jarayonini uch bosqich va olti darajaga ajratib, yuqori bosqichlarda ijtimoiy mas'uliyat universal axloqiy tamoyillar asosida shakllanishini ta'kidlaydi (Kohlberg, 1984, 203-bet).

Zamonaviy tadqiqotchilar ushbu nazariyani rivojlantirib, ijtimoiy mas'uliyatni axloqiy ong, empatiya va ijtimoiy adolat tushunchalari bilan integratsiyada o'rganmoqdalar.

3. Gumanistik va ekzistensial yondashuvlar

Gumanistik psixologiya vakillari (A. Maslow, C. Rogers) ijtimoiy mas'uliyatni shaxsning o'zini-o'zi ro'yobga chiqarish jarayonining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qiladilar. Maslowga ko'ra, o'zini ro'yobga chiqargan shaxs jamiyat oldidagi mas'uliyatini chuqur anglaydi va ijtimoiy foydali faoliyatga intiladi (Maslow, 1971, 156-bet).

Ekzistensial yondashuvda (V. Frankl) esa ijtimoiy mas'uliyat insonning hayot mazmunini anglash jarayoni bilan bog'lanadi. Frankl shaxsning erkin tanlovi doimo mas'uliyat bilan uyg'un bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi (Frankl, 1985, 98-bet).

Zamonaviy empirik tadqiqotlar va tendensiyalar

XXI asr xorijiy empirik tadqiqotlarida ijtimoiy mas'uliyat ko'pincha quyidagi kontekstlarda o'rganilmoqda:

- Talabalar va yoshlar orasida fuqarolik mas'uliyati
- Ijtimoiy faollik va volontyorlik faoliyati
- Ijtimoiy mas'uliyat va ijtimoiy intellekt o'rtasidagi bog'liqlik
- Ijtimoiy mas'uliyat va shaxsiy farovonlik (well-being)

Masalan, Flanagan va Sherrod (1998) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda ijtimoiy mas'uliyat yoshlarning ijtimoiy identifikatsiyasi va fuqarolik faolligi bilan kuchli korrelyatsiyaga ega ekanligi aniqlangan (Flanagan & Sherrod, 1998, 457-bet).

Shuningdek, Yevropa va AQShda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim muhitida demokratik munosabatlar, ochiq muloqot va talabalarning qaror qabul qilish jarayonida ishtiroki ijtimoiy mas'uliyatni sezilarli darajada oshiradi (Torney-Purta, 2002, 210-bet).

Ijtimoiy mas'uliyat va madaniyatlararo farqlar

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda ijtimoiy mas'uliyatning madaniyatlararo jihatlarini ham keng o'rganilmoqda. Individualistik jamiyatlarda ijtimoiy mas'uliyat ko'proq shaxsiy tanlov va individual huquqlar bilan bog'liq holda talqin qilinsa, kollektivistik madaniyatlarda u jamiyat manfaatlarini ustuvor qo'yish bilan izohlanadi (Triandis, 1995, 67-bet).

Bu holat ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishda madaniy kontekstni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy mas'uliyat tushunchasining mazmuni va namoyon bo'lish shakllari turli madaniyatlarda bir xil emas. Zamonaviy psixologiya va ijtimoiy fanlarda ijtimoiy mas'uliyat madaniy kontekstga bog'liq holda shakllanuvchi psixologik fenomen sifatida talqin qilinadi. Madaniyat shaxsning ijtimoiy normalarni qabul qilishi, jamiyatga munosabati va o'z xatti-harakatlariga javobgarlik hissini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi (Hofstede, 2001, 89-bet).

Madaniyat tushunchasi va uning ijtimoiy mas'uliyatga ta'siri

Madaniyat ijtimoiy qadriyatlar, me'yorlar, urf-odatlar va axloqiy talablar tizimini o'z ichiga oladi. Psixologik nuqtai nazardan, madaniyat shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida ichki reguliyator sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois ijtimoiy mas'uliyat har bir jamiyatda o'ziga xos mazmunga ega bo'ladi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, madaniyatlararo farqlar ijtimoiy mas'uliyatning quyidagi jihatlarida yaqqol namoyon bo'ladi:

- javobgarlik subyekti (indivud yoki jamoa),
- ijtimoiy burch tushunchasi,
- ijtimoiy xatti-harakatlarni baholash mezonlari,
- jamiyat manfaatlarini va shaxsiy manfaatlar o'rtasidagi nisbat.

Individualistik va kollektivistik madaniyatlarda ijtimoiy mas'uliyat

Geert Hofstede va Harry Triandis tadqiqotlariga ko'ra, madaniyatlarni individualistik va kollektivistik tiplarga ajratish ijtimoiy mas'uliyatni tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi (Triandis, 1995, 74-bet).

Individualistik madaniyatlarda (AQSh, G'arbiy Yevropa mamlakatlari) ijtimoiy mas'uliyat ko'proq shaxsiy tanlov, individual huquqlar va mustaqil qaror qabul qilish bilan bog'liq holda talqin etiladi. Bu jamiyatlarda shaxs o'z harakatlari uchun avvalo o'zi javobgar hisoblanadi, ijtimoiy mas'uliyat esa shaxsiy erkinlik doirasida amalga oshiriladi (Hofstede, 2001, 96-bet).

Kollektivistik madaniyatlarda (Sharq mamlakatlari, jumladan Markaziy Osiyo, Xitoy, Yaponiya) esa ijtimoiy mas'uliyat jamoa manfaatlari, ijtimoiy uyg'unlik va ijtimoiy burch tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir. Bu madaniyatlarda shaxs o'z xatti-harakatlarini jamoa bahosi orqali tartibga soladi va ijtimoiy mas'uliyat ko'pincha oilaviy, mahalliy va milliy qadriyatlar asosida shakllanadi (Markus & Kitayama, 1991, 229-bet).

Madaniyatlararo empirik tadqiqotlar natijalari

So'nggi yillarda o'tkazilgan madaniyatlararo empirik tadqiqotlar ijtimoiy mas'uliyatning mazmuni va darajasi madaniy qadriyatlar bilan bevosita bog'liqligini tasdiqlamoqda. Masalan, Schwartz tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlar nazariyasida ijtimoiy mas'uliyat prosocial qadriyatlar, konformizm va an'anaviylik bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi (Schwartz, 2012, 58-bet).

Yevropa va Osiyo talabalari o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, kollektivistik madaniyat vakillarida ijtimoiy mas'uliyat darajasi yuqoriroq bo'lib, u jamiyat manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan bo'ladi, individualistik madaniyat vakillarida esa ijtimoiy mas'uliyat ko'proq shaxsiy tashabbus va volontyorlik faoliyati orqali namoyon bo'ladi (Trompenaars & Hampden-Turner, 1998, 143-bet).

Globalizatsiya sharoitida ijtimoiy mas'uliyat

Globalizatsiya jarayonlari ijtimoiy mas'uliyat tushunchasining mazmuniga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxs faqat o'z milliy madaniyati doirasida emas, balki global ijtimoiy makonda faoliyat yuritmoqda. Natijada ijtimoiy mas'uliyat global fuqarolik, ijtimoiy adolat, ekologik mas'uliyat kabi tushunchalar bilan boyimoqda (UNESCO, 2015, 21-bet).

Bu holat ta'lim tizimida madaniyatlararo kompetensiyalarni rivojlantirish orqali ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy mas'uliyat madaniyatlararo farqlarga ega bo'lgan murakkab psixologik fenomen bo'lib, uning shakllanishi jamiyatning qadriyatlar tizimi, ijtimoiy normalari va madaniy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Individualistik va kollektivistik madaniyatlar o'rtasidagi farqlar ijtimoiy mas'uliyatning mazmuni va namoyon bo'lish shakllarini belgilaydi. Ushbu jihatlarni hisobga olish talabalarda ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa Zamonaviy xorijiy tadqiqotlar ijtimoiy mas'uliyatni shaxsning psixologik yetukligi, axloqiy ong, ijtimoiy faollik va ijtimoiy intellekt bilan uzviy bog'liq kompleks fenomen sifatida talqin etadi. Ushbu tadqiqotlar ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda ta'lim tizimi, ijtimoiy muhit va shaxsning ichki motivatsiyasining hal qiluvchi ahamiyatga ega